

Ad fontes!

Джованна С'єдіна

“ЧОРНА РАДА” ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША. УКРАЇНЬСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ВЕРСІЇ: ВІДМІННОСТІ Й ПОДІБНОСТІ

Українська та російська версії “Чорної ради” П.Куліша — це унікальна “лабораторія”, яка може дати ключ до розуміння становища української інтелігенції Наддніпрянщини в середині ХІХ ст.

Спочатку П.Куліш почав писати твір російською мовою, але невдовзі перейшов на рідну йому українську: “Чорну раду” в Києве начал я писать на языке Пушкина, а в Петербурге я написал на языке Шевченка¹. З цього приводу в одному з листів він зазначає: “Ведь я украинским языком гораздо лучше владею, нежели русским, — разумеется, в прозе. Стихи не наше дело”². Однак гірше знання автором російської мови — причина не основна. Перш за все Куліш прагнув утвердити українську мову як літературну: “Задача в том, чтобы украинский язык поднять на степень литературного. ... Я написал “Черную раду” по-украински и помещу в альманахе несколько глав. Страшно думать, что народ, так деятельно участвовавший в событиях рода человеческого, не в состоянии был рассказать о своей жизни в историческом романе!”³.

Ба більше, Куліш вважав, що між мовою народу та його національним характером існує органічний зв'язок, а отже, духовний світ персонажів із цього народу може бути відтворений лише їхньою рідною мовою, мовою почуттів. В епілозі до “Чорної ради” її автор, відчувавши потребу виправдати вибір, який він зробив, незважаючи на поради російських інтелектуалів (зокрема, П.Плетньова), зазначає: “Черная рада” написана мною сперва на южнорусском, или малороссийском языке. Здесь напечатан вольный перевод этого сочинения. В переводе есть места, которых нет в подлиннике, а в подлиннике осталось многое, не вошедшее в перевод. Это произошло как от различия духа обеих словесностей, так и от того, что, сочиняя подлинник, я стоял на иной точке воззрения, а в переводе смотрел на предмет, как человек известной литературной среды. Там я по возможности подчинялся тону и вкусу наших народных рапсодов и рассказчиков; здесь я оставался писателем установившегося литературно вкуса. Думаю, что от этого подлинник и перевод, изображая одно и то же, представляют, по тону и духу, два различные произведения. Как бы то ни было, только считаю не лишним объяснить, почему русский писатель нашего времени для изображения малороссийских преданий, нравов и обычаев обратился к языку, неизвестному в Северной России и мало распространенному в читающей южнорусской публике”⁴.

¹ Куліш П. Твори в двох томах. — К., 1994. — С.589.

² Нахлік Є. Українсько-російська двомовність у творчості Куліша // Вітчизна. — 1997. — № 12. — С. 137.

³ Там само. — С.138.

⁴ Куліш П. Вибрані твори. — К., 1969. — С.481.

Тобто Куліш говорить тут про себе як про російського письменника, повноправного представника “загальноприйнятого літературного смаку” і водночас дуже коректно стверджує, що існує цілий світ народної культури, який російська мова неспроможна відтворити. Цю ж думку він висловить у листі до О.Барвінського від 3 березня 1876 р., але вже в зовсім іншому тоні: “Ну, та в нас є багачко такого, чого немає в Москві. Тим же то нам і личить перед добрими людьми хвалитись. Шевченкового стиха в них немає. Як там не напинають пупа їх Кольцови і tutti quanti, ні! Що балалайка, то не кобза. Бринь-бринь, та й ні про що співати, та й голосної пісні з балалайки не видаси”⁵.

Російським перекладом української версії Куліш був незадоволений. Отож наприкінці епілогу читаємо: “... пишуший эти строки, предприняв верное изображение старинного козачества в “Черной раде”, на пользу своим ближним, напрасно усиливался заменить южнорусскую речь языком литературным, общепринятым в России. Перечитывая написанные главы, я чувствовал, что читатели не получают из моей книги верного понятия о том, как отразилось бывшее в моей душе, а потому не воспримут вполне и моих исторических и христианских убеждений. Волею и неволею, я должен был оставить общий литературный путь и сделать поворот на дорогу, едва проложенную, и для такого произведения, как исторический роман, представляющую множество ужасающих трудностей. [...] Я должен был отказаться от удовольствия быть читаемым теми из писателей великорусских, которых судом я дорожу [...] Я должен был ограничиться небольшим кругом читателей, ибо немногие из земляков моих в настоящее время способны оценить мои труды по предмету разработки южнорусского языка”⁶.

Отже, за словами автора, російська версія “Чорної ради” – це лише бліда копія української. І все ж аби розбудити в русифікованих українцях почуття національної приналежності, українського патріотизму, він пише і “московською мовою, повертаючи на добру дорогу тих, що нашої мови не розуміють”⁷.

У російському варіанті роману автор прагне збагатити російського та русифікованого читача відомостями про українську історію, народну літературу, традиції, створюючи, по суті, енциклопедію українського життя.

Варто зазначити, що цей варіант “Чорної ради” набагато більший за обсягом, що зумовлено великою кількістю вставок та відступів, як у тексті, так і в примітках. Тут виразніше відчувається особистість письменника, українського інтелектуала, який, хоч і здобув освіту в російськомовних закладах за умов панування російської культури, але при цьому досконало знав українську історію, етнографію, усну народну творчість. Про це свідчать і додані до тексту примітки, в яких пояснюються козацькі вислови, історична лексика, українізми, народні звичаї та обряди. Автор подає також короткі історико-географічні довідки, коментує свої слова і слова персонажів, врешті, подає докладні етнографічні описи.

В українській версії “Чорної ради” деякі вислови персонажів відсутні, що робить текст динамічнішим. Різняться версії роману й ідеологічними наголосами. В українській читач відчуває живу участь оповідача в зображуваних подіях (це особливо помітно в останньому розділі, де йдеться про смерть вірних синів України Сомка та Шрама), його співчутливе ставлення до козаків. Водночас у російському тексті письменник тримає дистанцію, він радше вчить читача української історії, ніж розповідає про неї в художній формі.

⁵ Барвінський Ол. Спомини з мого життя. Перша часть. – Л., 1912. – С.261.

⁶ Куліш П. Твори в двох томах. – С. 498.

⁷ Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С.3.

В одній із приміток, доданих до російського тексту, П.Куліш зазначає: “Кстати замечу, что многое в этом сочинении написано целиком со слов народа (разумеется, в подлиннике, а не в переводе)”⁸. Епіграфи на початку кожного розділу, здавалося б, суперечать цьому твердженню, але то лише на перший погляд. Узяті або зі спогадів колишнього запорозького козака М.Коржа, записаних і опублікованих істориком А.Скальковським 1842 року, або з Літопису Самовидця, або ж із творів Шевченка, вони покликані увиразнити народне бачення історичних подій, певною мірою компенсувати “дух народа”, не дуже відчутний у російській версії.

Носієм традиційних цінностей українського суспільства, зокрема честі та православної християнської набожності, а також ідеології автора, виступає тут священик Шрам. Саме через нього Куліш прагне показати росіянам, що Україна – скарбниця високих моральних і громадянських цінностей: “Мне хотелось доказать, что не ничтожный народ присоединился в половине XVII века к московскому царству. Он большею частию состоял из характеров самостоятельных, гордых сознанием своего человеческого достоинства; он, в своих нравах и понятиях, хранил и хранит до сих пор начала высшей гражданственности”⁹.

Приміром, він зовсім не згадує, що дружиною Шрама, православного священика, була турецька полонянка. Ба більше, серед усіх персонажів він зображений як найнабожніший. Зокрема, під час відвідин Печерської лаври, Шрам звертається до Бога зі щирою молитвою, в якій цитує вірші із Псалмів: “Господи, возлюбих благолепие дому Твоего и место селения славы Твоея!”; “Боже, услыши молитву мою, и вопль мой к Тебе да придет. Не отврати лица Твоего от мене, в онь же день скорблю, преклони ко мне ухо Твое, в онь же еще день призову Тя, скоро услыши мя!”¹⁰. На набожності героя наголошується упродовж усього російського тексту. Приміром, у Києві, аби уникнути у святому місці сутички з двома запорожцями, він, завжди готовий стати на герць за свої переконання, “вскочив на коня, поспешил удалиться, [чтоб избежать греха]”^{*} (64).

У російській версії, на противагу українській, значна увага приділяється ідеї відрубності напередодні запровадження християнства.

Славне минуле українського народу автор показує на прикладі Києва, колиски східних слов'ян. В обох версіях наголошується на зв'язку з минулим, однак акценти тут дуже різняться. Приміром, в українському тексті згадується розграбування Києва коронним гетьманом Янушем Радзівілом після поразки під Берестечком 1651 р., у російській версії цьому епізоду передують відступи, в якому йдеться про сумні наслідки церковної унії: “Преполняют нашу душу горячими чувствами и недавние твои воспоминания — воспоминания о битвах за свободу нашей Церкви и национальности. Много наделала тебе бед, наш родной Киев, безумная уния! Она, вместо соединения церквей, воспламенила только страсти с обеих сторон и превратила святую ревность к вере в жестокий фанатизм. Униаты и католики обыкновенно наезжали с вооруженными людьми на монастыри и монастырские владения, выгоняли из них православных, грабили церковное имущество, уничтожали духовные школы. Православные, в свою очередь, пользовались счастливыми обстоятельствами для возвращения подобным же

⁸ Русская беседа. — М., 1857. — Т.3, кн.7. — С.122.

⁹ Куліш П. Вибрані твори. — С.499.

¹⁰ Русская беседа. — М., 1857. — Т.2, кн.6. — С.56. Далі, покликаючись на це видання, сторінку зазначаємо в тексті.

^{*} У квадратних дужках — уточнення, відсутнє в українському варіанті. — Д.С.

способом своєї собовності. Все время проходило в битвах и тревогах, и киевские святые, потерпевшие в старые годы от Татар, не только не восстановились, а приходили еще в больший упадок” (42–43). Подібний плач слугує подвійній меті — увиразнити почуття релігійної набожності, з одного боку, і ввести абзац про Афанасія Кальнофойського та його “Teraturgema” — з другого, аби показати високий рівень української культури: “Монах Киевопечерского монастыря, Афанасий Кальнофойский, описывая в своей “Тератургиме” тогдашний Киев, и упоминая о многих древних церквях, в одном месте говорит, что от такой-то церкви “остались едва стены, а развалины покрыты землею”, в другом — что церковные здания лежат под буграми развалин и кажутся “погребенными навеки”; наконец [...] бросает грустный взгляд на Киевоподол, называя его “жалостным”, и говорит, что он едва ли достоин имени Киева, “в котором, по его словам, некогда было церковей более 300 каменных, 100 деревянных, а ныне всех едва ли 13”. Украинская летопись также [...] изображает нам плачевное состояние Киева около половины XVII века. “Приде, говорит она, Хмельницкий в Киев, благодарение Богу воздавая, давшему ему победу, и, видевши красоту церковей божих опустошенну и на землю поверженну, плакася” (43). Прикметно, що тут наголошується лише на набожності тодішньої козацької старшини; захист православної віри (а отже, східного християнства) запорозькими козаками подається радше як захист принципу самоідентифікації, ніж свідомої внутрішньої віри. Отож, щоб виправдати сподівання російських читачів, Куліш поляризує тодішні суперечності між старшиною та січовими козаками, подає спрощену картину Запорожжя, наголошуючи на його руйнівній силі. Приміром, в епізоді, коли Кирило Тур та його товариш їдуть за возом з Череванихою та її донькою Лесею, автор, щоб увиразнити їхній страх, додає: “Случалось им слышать про запорожцев такие истории, от которых и не в лесу бывало страшно” (66). Подальший Кулішів коментар стосовно наміру двох запорожців викрасти Лесю більшою мірою, ніж в українському варіанті, звучить як попередження: “Этот открытый заговор, не смотря на шуточный свой тон, был ужасен в устах запорожцев, этих причудливых и своевольных людей, способных на самые безумные затеи, — людей, которые смотрели насмешливо на жизнь и мало заботились о том, чем она кончится” (68); “Отак тії каверзники змовлялись уочевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти — йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка”¹¹.

Відсутня в російській версії й інформація про те, що до Запорозької Січі “сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь та сказав: “Вірую во Христа Ісуса, рад воювати за віру християнську”¹². У пізніших історичних творах Куліш стверджуватиме, що саме ця суміш зумовила руйнівні та анархічні тенденції серед запорозьких козаків: “По формации запорожской кочевой республики, принимавшей к себе всех и каждого, без спроса, кто он и зачем бросил города, эта республика-вольница необходимо должна была состоять из представителей всех вер, так точно, как она состояла из представителей всех племен, сословий и состояний. [...] Козацкое скопище, организовавшееся в своеобразную

¹¹ Куліш П. Твори в двох томах. — С.68. Див. також опис бенкету козаків Брюховецького в Ніжині у сприйнятті російського князя Гагіна: “После чинных московских обедов этот пир казался ему настоящим Содомом” (Русская беседа. — М., 1857. — Т.3, кн.7. — С.98.)

¹² Там само. — С.66.

республику, было, во-первых, продуктом Азии [...] Во-вторых, оно было продуктом Европы”¹³.

Згадана вже поляризація досягається в російському тексті також завдяки мовній майстерності автора; зокрема, в українському тексті прикметник козацький використовується як означення членів старшини, в російському його зазвичай замінено прикметником християнський; водночас розмаїття термінів, якими в українській версії автор послуговується для означення запорожців, в російській зводиться до вибору між словами “козаки” та “запорожцы”. Проте цей лексичний аспект — лише частина більш загального й частково незалежного від авторської волі збіднення російського тексту, і його слід розглянути в ширшому контексті лінгвістичного аналізу (як лексичного, так і синтаксичного) Кулішевого перекладу.

Як уже зазначалося, запорозькі козаки зображені автором як руйнівна сила. Водночас у російській версії наголошується на їх позитивній історичній ролі як захисників православної віри. Це узгоджується з Кулішевим наміром, як зазначено в епілозі, — засвідчити важливість тієї ролі, яку відігравала Україна в російській історії. Якщо в українському тексті наголошується на такому понятті, як козацька слава, то в російському — на православної вірі. Варто зазначити, що поняття “наша віра” тут часто супроводжується словами “самобутність” або “національність”, які можна сприймати як означники української національності, яка простежується в історії аж до часів Київської Русі. Ці два поняття становлять ядро Кулішевої концептуалізації України vis-a-vis з Росією. Приміром, до російського тексту автор увів фразу про гетьмана Петра Сагайдачного, який вирішив побудувати монастир і школу Київського братства, “не смотря на многократные разорения от фанатических противников нашей веры и национальности” (54). Картини ж у церкві, побудованій гетьманом, в обох версіях він описує так: “... й наше козацьке рицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось. Був там намальований і Нечай, і Морозенко. Круг його горять костьоли й замки, а він січе-рубас, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: “Лицар славного війська Запорозького”; а над ляхами: “А се проклятуці ляхи”. Знаєте, тоді ще Хмельниччина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика”¹⁴; “Живопись [...] представляла разные события Священной истории, а также и народные воспоминания о славных защитниках веры и имени русского, так называемых рыцарях, или богатырях, каковы были Морозенко, Нечай и другие козаки, прославленные неумолкающими до сих пор песнями. Морозенко, или другой подобный ему витязь, обыкновенно изображался избивающим, при зареве пожара, Поляков, которых художник характеризовал свирепыми рожами и огромными брюхами. Земля была вся красная, в подтверждение стиха народной песни:

Де проїде Морозенко — кровавая річка.

В епоху війн Хмельницького все дышало козацеством и ненавистью к притеснителям нашей веры и самобытности; потому монахи натерпевшиеся вдоволь от католиков и униатов, позволяли своему художнику изображать, что ему угодно, для поддержания в народе духа ненависти ко всему неправославному и

¹³ Цит. за: *Нахлік Є.* Україна між Сходом і Заходом, Азією і Європою: погляд Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. — Львів; Нью-Йорк, 2000. — С.18.

¹⁴ *Куліш П.* Твори в двох томах. — С.63.

нерусському. Не довольствуясь красками, художник прибегал к слову и прилагал к своим изображениям надписи: Рыцарь славного войска Запорожского такой-то; а над Поляками: А се проклятыи Ляхи” (57). Розтягненість російського тексту зумовлена необхідністю пояснити явища, з якими читач, можливо, неознайомлений (“так называемых рыцарях, или богатырях”), і додати інформацію, яка українським читачам вже була відома (“прославленные неумолкающими до сих пор песнями”). Прагненням наголосити на позитивній ролі Запорожжя й розповісти російським читачам про його значення у формуванні історичної свідомості українців прийнята й така примітка: “Действительно, как Москва спасала своею народностью Русь от иноземного посягательства, так и Запорожье было убежищем свободы во время польского владычества. Да будет священным для нас каждое место, на котором русский дух отстоял свою самобытность!” (63).

Бажанням познайомити росіян із українською історією можна, очевидно, пояснити не лише наявність у романі великих за обсягом пояснювальних довідок і коротших зауважень, а й спогадів живих свідків історії, уривків із фольклорних творів, напр.: “Было также написано и знаменитое возвращение гетмана Самуила Кошки из неволи. По словам народной думы, он пятьдесят четыре года томился в неволе на турецких галерах и пятьдесят четыре года скрывал при себе старинную хоругвь; не погнулся его козацкий дух во все это время ни на волос; устоял он против тиранства и искушений ренегата, Ляха-Бутурлака, выждал счастливый час, захватил в свои руки галеру, освободил товарищей и возвратился с ними на “святорусский берег”, к козакам. Под этой торжественной сценой богомольцы наши прочитали стихи:

Тоді Кішка Самійло на чердак (палубу) виступає,
Хрещату давню корогов із кишені виймає.
Роспустив, до води похилив,
Сам низенько уклонив...

А под групою козаков, стоящих на берегу:

Здоров, здоров, Кішко Самійло, гетьмане Запорозький!
Не загинув єси у неволі, —
Не загинеш з нами, козаками, на волі!” (57–58).

Тут українське минуле завдяки авторським поясненням і уточненням переплітається з теперішнім. В інших випадках на зв'язок минулого з теперішнім лише натякається, як, приміром, в уривку, де Лесю порівнюється з давньоруською княгинєю Ольгою: “Посреди свежей весенней зелени еще ярче горел пурпур сукна и шелку, золотилась парча и блистали розы щек и свежих уст красавицы, которая была так хороша в своем алом кунтуше и черном сверху открытом кораблике, поднимавшемся посреди пышных ее кос наподобие короны, что все прочие богомольцы казались подле нее подданными, сопровождавшими свою княгиню. Можно бы подумать, что это древняя Ольга Игориха выезжала погулять по заповедным киевским лугам, и возвращается в свою столицу, в сопровождении кормилицы и приближенных бояр своих” (39).

Тут, як і в багатьох інших вставках до російської версії, виразно помітна тенденція до ідилічного трактування українського минулого. Водночас Куліш дотримується в “Чорній раді” “хутірської філософії”, носіями якої виступають Петро та Лесь. У російській версії ця філософія Куліша виявляється в зображенні й інших персонажів, зокрема Шрама після його відходу від активного військового життя: “После военных бурь и общественной деятельности в сане полковника, Шрам полюбил тишину домашней жизни. В случае надобности, он посылал в походы сына, а сам хозяйничал на сенокосах и полях, сиживал одиноким

пустынником в пасике, а в празники молился с народом Богу, и потом распивал с старыми приятелями меды и наливки; любил изредка посетить хутор такого ж, как и сам, пасичника, заброшенный в каком нибудь глухом байраке, чтобы помянуть за чаркой старину; любил и у себя, в хате, увешанной, по тогдашнему, оружием, употчивать далекого и близкого гостя; словом — вел такую жизнь, о какой только может мечтать козак под старость” (10). Навіть після повернення до активної участі в “робленні історії” України Шрам не відмовляється від свого “хутірського” ідеалу, що особливо увиразнюється в російській версії. Приміром, він доходить такого висновку: “...так тяжело гетману, который день и ночь о своей гетманщине размышляет, день и ночь не дает себе покою, лишь бы как нибудь эту несчастную Украину устроить по людски; а тут у него под боком шипят змеи, — [прежде всего самого себя береги! Тяжело, тяжело управлять народом! не завидую я ни одному царю во всем свете]” (68).

Відбувається й зміна ідеологічних акцентів у спогадах про українське минуле. Приміром, у 6-му розділі відсутні перші два абзаци, які в українському тексті виражають почуття національної туги за минулою величчю та славою київських князів і гетьманів. Ці рядки явно призначалися для українського національно свідомого читача: “Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тіі муровані огради, ту височенну дзвіницю, тіі церкви під золотом та під скульптурою? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому взнаки батиївське лихоліття. Велика церква, що прописана в літописях “небесі подобною”, зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько”¹⁵.

Цей короткий аналіз змін ідеологічних акцентів разом із іншими відмінностями в тоні та у змісті дає нам перше уявлення про те, як Куліш трактує українську історію, звертаючись до двох читацьких аудиторій (української та російської). Тепер погляньмо, як він концептуалізує Україну в рамках своєї лояльності до Росії.

Але спочатку варто пригадати мету, що її ставив перед собою автор “Чорної ради”: “...я желал выставить во всей выразительности олицетворенной истории причины политического ничтожества Малороссии и каждому колеблющемуся уму доказать, не диссертациею, а художественным воспроизведением забытой и искаженной в наших понятиях старины, нравственную необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным. С другой стороны, мне хотелось доказать, что не ничтожный народ присоединился в половине XVII века к московскому царству. [...] он придал России множество новых, энергических деятелей, которых влияние не мало способствовало развитию государственной силы русского народа”¹⁶.

У російській версії Куліш завдяки своїм коментарям підсилює поляризацію між “негативним” явищем (запорожці після Хмельниччини) та явищем із позитивними атрибутами (козацька старшина, представлена Шрамом). Водночас історична роль козаків тут знову ж таки ідеалізується.

¹⁵ Там само. — С.68-69.

¹⁶ Куліш П. Вибрані твори. — С.499.

Тобто автор роману "Чорна рада" прагне, з одного боку, висвітлити причини політичної поразки України, а з другого — не може уникнути захоплення козацтвом; він сповнений бажання показати російському читачеві також "позитивні" риси українців.

Найбільше змін у російській версії роману, порівняно з українською, зазнав образ священика Шрама, вустами якого П.Куліш висловлює свої фундаментальні ідеї щодо історичних процесів в Україні тих часів. Вводячи до тексту численні вставки з відомостями про цього персонажа, письменник наголошує на його набожності. Водночас Шрам "бере участь", так би мовити, в ідеалізації козаків. Приміром, в одній із вставок описується враження, яке справили на нього в Києві запорожці: "Шрам, при своей досаде на Запорожцев, вмешавшихся в самое дорогое для него дело, не мог быть равнодушен к их музыке, [к их танцам, к их особенному, веселому и вместе грустному взгляду на жизнь]" (62). Козак і священик водночас, він усе ж спроможний розмежувати релігійну та політичну сфери; релігійні вірування не стають на заваді його прагненню продовжувати боротьбу, щоб скинути гетьмана Брюховецького. І все ж розбіжності між двома версіями тексту промовисто свідчать про пристосування Куліша до сподівань російського читача. Для підтвердження цієї думки звернімося до одного з прикметних епізодів роману.

"— ... Ось ходімо лиш до архимандрита, до нашого порадника. Гизель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що з Гадяцьких пунктів. Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків вовіки-вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи негаразд, а з москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!

— Ой, синку! — каже Шрам, — Рознюхали ми тепер добре бояр да воєвод московських!

— Се, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись.

— Бог його знає! — каже, здихнувши, Шрам. — Може, воно так буде й лучче"¹⁷, — читаємо в українській версії.

У російській же текст дещо змінено.

"— Пойдем-ка к отцу Иннокентию Гизелю; у него разумная и толковая голова. Поговорим с ним кое про что из Гадячских пунктов. Не дурак был Виговский, что хлопотал о типографиях и академиях; только худо сделал, что сдружился с Поляками. С Поляками у нас во веки вечные ладу не будет. Без Москаля нет нам житья на свете: Ляхи, Турки, Татары истребят, перевернут нас кверху дном. Один Москаль сбережет нам и имя русское, и веру православную.

— Ой сынку! сказал Шрам: — разнюхали мы теперь добре бояр да воевод московских!

— Се, батьку, як до чоловіка, отвечал гетман, — а Москаль нам ближе Ляха, и не следует нам от него отрываться.

— Бог его знает! говорил в раздумьи Шрам; может, оно так и лучше будет (86).

Як бачимо, тут наявні не лише пропуски, змінено саму тональність. П.Могила вже не згадується, тому що його літературно-культурна діяльність, зокрема створення колегії, може розглядатися як складова латинсько-польського впливу в українській культурі. А це могло б зашкодити прагненню автора поглибити польсько-російську полярність. Політичне значення для України гетьмана Виговського та Гадяцького договору зведене тут до проектів заснування шкіл і друкарень, і отже, підтримка Кулішем цього договору, висловлена вустами Сомка,

¹⁷ Куліш П. Твори в двох томах. — С.79.

втрачає свій “політично підривний” потенціал і перетворюється на нейтральне твердження про важливість поширення культури в Україні. Згідно з цим договором, з таких міст, як Київ, Брацлав і Чернігів мало бути утворене українське князівство, яке разом із Польщею та Литвою стало б рівним партнером Речі Посполитої. Отже, хоча договір ніколи не був втілений у життя, згадка про його артикули як про мету, до якої Україна повинна прагнути, може сприйматися як відкрита декларація “політичної” програми автора. Іншими словами, Куліш через Сомка постулює федеративну державу, в якій Україна мала б користуватися широкою автономією та рівними правами з іншими партнерами. Твердження ж про необхідність об’єднання України з Росією, про що читаємо в епілозі, — та ціна, яку автор заплатив цензурі за публікацію своєї книжки.

Справді, у 1847 р. цензори III департаменту, прочитавши перші розділи “Чорної ради”, опубліковані в журналах “Москвитянин” і “Современник”, розкритикували їх за те, що подвиги українських козаків були тут представлені у надто славному світлі¹⁸. Та сама думка була висловлена щодо творів “Книга о ділах народу українського”, “Повесть об украинском народе”, “Михайло Чарнишенко”: “В этих сочинениях он с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю малороссиян едва ли не знаменитее всех историй, славу этого народа называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе также и в малороссиянах”¹⁹. З огляду на ці факти “політична коректність” Куліша в його російській версії “Чорної ради” стає зрозумілою: тут автор намагається сказати стільки, скільки може. Взяти хоча б той факт, що в епіграфі до останнього розділу прославляється козацька історія. Тобто Куліш змушений використовувати непрямий шлях, аби донести до читача свою ідею.

Полягла козацька молодецька голова,
Як од вітру на степу трава;
Слава не вмере, не поляже [sic!] —
Рицарство козацьке всякому розкаже.

Водночас у фінальних сценах російської версії роману відсутні згадки про плани Петра піти в запорожці, а натомість увиразнюється авторський ідеал мирного життя на хуторі. Пор.: “Одправивши по панотцеві похорони, поплакавши та пожурившись, Петро недовго загаявсь у Паволочі. Думав був піти на Запорожжє і розпродав усе своє добро, да якось і звернув мислі на Київ. Опинивсь козак коло Хмарища”²⁰; “Отправя скорбную тризну по своем отце, Петро не долго оставался в Паволочи. [Как ни глубока была его сыновная горесть, но она поглотила не все его чувства; беспокойство об участи Леси сильно томило его душу. Ему как-то не верилось, чтоб он никогда больше не увидел ее. Даже, разбирая теперь спокойнее характер причудливого Кирила Тура и все его поступки, он находил в них противоречие с последним поворотом его сердца. Коротко сказать — он выехал из Паволочи и направился прямо к Хмарищу, [почти в полной уверенности, что его Лесья там]”²¹.

¹⁸ Див. дослівний коментар: “... действуют полковник Шрамко и другие, более в обыкновенных случаях жизни. Но мимоходом говорится о набегах малороссиян как о важных войнах, о наездах казаков, как бы о рыцарстве, словом, у Кулиша и здесь малороссийские казаки представляются в преувеличенной славе”. Однак оскільки всі славні подвиги козаків були спрямовані проти Польщі, а не проти Росії, коментар завершується висновком, що *Чорна рада* не містить “в себе ничего подозрительного” (Кирило-Шефодіївське Товариство. — К., 1990. — Т.2. — С.44).

¹⁹ Там само. — С.80.

²⁰ Куліш П. Твори в двох томах. — С.170.

²¹ Русская беседа. — М., 1857. — Т.3, кн.7. — С.117-118.

Насамкінець варто зазначити, що російська версія "Чорної ради" Куліша — це водночас і роман-ідилія, й історична хроніка, й етнографічний огляд. Зі стилістичного погляду текст далеко не однорідний, містить багато висловів українською мовою. Попри ці та інші недоліки, які автор усвідомлював, основної мети було досягнуто: російський читач дістав змогу ознайомитися з життям народу, який зробив такий вагомий внесок у створення російської держави.

Павло Михед

АПОСТОЛЬСЬКИЙ ПРОЕКТ МИКОЛИ ГОГОЛЯ (спроба реконструкції)

Обраний аспект дослідження дає змогу, по-перше, подати нову версію письменницької та митецької долі М.Гоголя, означити інший вектор розмислів про його творчу еволюцію як літератора. По-друге, історія апостольського проекту Гоголя у цілості її задуму проявляє багато що у понад двохсотлітньому месіанському потягу українців до Росії з ідеєю розбудови цитаделі православного світу. Гоголь — останній із когорти українців, великих ідеологів православної імперії, хоч його впливи на російське суспільство й мали помітний деконструктивний характер, що добре знав і розумів сам письменник. Доля його свідчить, зрештою, про те, що релігійні переживання й релігійні шукання ще в середині XIX ст. залишалися живими й дієвими, хоч би і в межах письменницької уяви. Спроба ж Гоголя поєднати релігію й літературу, вплинути на напрям розвитку останньої — явище, що й донині не має пояснення. І останнє. В запитальній формі. Чи не проливає апостольство Гоголя світла на наявність у самій українській культурі того, що породило ще один український феномен. Сутність його зводиться до того, що Україна водночас дала світові двох геніальних митців — Гоголя та Шевченка, які глибоко усвідомлювали свою місію як пророків; тільки один із них служив, умовно кажучи, національно-християнській ідеї, а другий, позірно, християнській, що, з огляду на контекст православ'я, можна було б визначити радше як ідею християнсько-національну, де під національним мислиться "общерусскость". Але якщо Шевченко залишився в межах художнього вияву свого пророчого профілю, то Гоголь не вдовольнився цим і замислив сценарій своєї з'яви світові в апостольській подобі, що й становить об'єкт нашого дослідження.

Гоголезнавці, особливо упродовж останніх років, широко послуговуються словами "пророк", "проповідник", "апостол" і навіть "російський Христос" (В.Паперний, О.Ковальчук)¹. Але найчастіше конкретизації їх змісту дослідники зазвичай уникають, не кажучи вже про прямі аналогії. Саме тому ідея В.Воропаєва², згідно з якою Гоголь все життя прагнув чернецтва і майже здійснив заповітну мрію, виглядає достатньо переконливою. Правда, відповіді на питання, чому він, зрештою, не став ченцем, дослідник не дає. Але це до слова.

¹ Див.: Паперный В. "Преображение" Гоголя (к реконструкции основного мифа позанего Гоголя) // Wiener Slawis tiseher Almanah. — München, 1997. — Bd.39; Ковальчук О. Гоголь — "русский Христос"? (Текст поеми "Мертвые души" як засіб самоідентифікації автора) // "Гоголезнавчі студії". — Ніжин, 1999. — Вип.4.

² Воропаев В. Духом схимник сокрущенный... Жизнь и творчество Н.В.Гоголя в свете Православия. — М., 1994.